NEVLADINE ORGANIZACIJE KAO ČINIOCI KULTURNE POLITIKE

Branimir Stojković: To što ću u narednih desetak minuta reći o temi *Kultura i civilno društvo* (nevladine organizacije kao činioci kulturne politike) neće biti akademsko predavanje koje podrazumeva prethodne definicije osnovnih pojmova, razvijanje argumentacije i eksplicitne zaključke. Ono što ću pokušati da uradim jeste sondiranje prostora civilnog društva ili ukazivanje na "hot spots" – vruće tačke susreta/sudara, odnosno konflikata i saradnje kulturne politike i nevladinih organizacija u prostoru samo provizorno definisane civilne scene u nas. Reč je u stvari o trećem sektoru kulture, stešnjenom između bahate države i alavog privatnog biznisa i o tome kako taj prostor proširiti i učiniti održivim.

Najpre nekoliko reči o civilnom društvu. Civilno društvo ne postoji kao celovit supstrat unutar globalnog društva, već kao mozaik formi i elemenata koji se samo post-hoc, u analitičke svrhe mogu da razaznaju kao celina. Reč je zapravo o mentalnoj *mapi civilnog društva* (K. Taster) koja omogućava da se raznorodne i veoma disparatne forme civiliteta raspoznaju kao takve. Termin civilno društvo je utoliko tipa *pluralia tantum* – kada se kaže civilno društvo (u jednini) misli se na civilna društva (u množini). Proces stvaranja ci-

* Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, u saradnji s Redakcijom časopisa *Kultura*, okuplja aktere projekta *Nove kulturne politike u Srbiji*. Debata koju objavljujemo je prva u nizu i održana je 22. novembra 2001. godine. Uvodničar je bio dr Branimir Stojković.

vilnog društva je pretvaranje mentalne mape u socijalni predeo (landscape) koji bi predstavljao realno, iako ne i dominantno okruženje društva u kome živimo. Kao "izvođači radova" u tom poduhvatu vide se savremeni ekološki, feministički i pacifistički pokreti kao i mreže dobrovoljnih udruženja – ma kako osnov udruživanja naizgled bio trivijalan.

Tradicionalno, predgrađansko evropsko društvo u osnovi je bilo hijerarhijsko i utemeljeno na načelima asimetrične uzajamnosti koju karakteriše odnos lojalnosti (sluga-gospodar). Njega zamenjuje moderno građansko društvo neuzajamnosti koja počiva na ugovornim odnosima (kupac-prodavac). Civilno društvo za cilj ima uspostavljanje odnosa simetrične uzajamnosti i to na horizontalnom nivou dobrovoljnog udruživanja. Ta simetrična uzajamnost je istovremeno deskripcija i evaluacija – ona opisuje i pozitivno vrednuje. I tu se situira utopijska dimenzija ideje civilnog društva. Ali, za razliku od komunističkih utopija prošlosti, koje su bile istovremeno globalne i radikalne, ovo je (kako bi Ernst Bloh rekao) *homespun* utopija ili utopija "za po kući" koja se razlikuje od postojećeg socijalnog materijala i ne zahteva nikakvu radikalnu rekonstrukciju tipa "sravni do zemlje i zidaj iznova".

Osnovne odlike civilnog udruživanja jesu nepripadanje sferi privrednog života tj. neprofitna orijentacija i autonomnost u odnosu na državu. Ali ta negativna odredba nije dovoljna za njegovo celovito definisanje. Etjen Grožan smatra da civilno udruživanje može da se raspozna na osnovu sledećih odlika:

1) *Dobrovoljnosti* u prihvatanju ciljeva koji su osnov udruživanja kao i učešće u njihovom ostvarivanju i eventualnom redefinisanju uključujući i istupanje iz članstva u slučaju desolidarisanja s udruženjem.

2) *Organizacije* koja je više od prostog skupa članova, što pretpostavlja postojanje skupa pravila i posedovanje materijalnih sredstava. Pravila određuju odnos članova kako međusobno tako i prema trećim licima kao i način pribavljanja, trošenja i kontrole sredstava kojima udruženje raspolaže. Udruženje je, po pravilu, pravno lice – registrovano u skladu sa zakonom.

3) Određenog *polja delovanja i zajedničkih ciljeva* u čije se ostvarivanje ulažu sredstva udruženja.

4) Skupa *zajedničkih vrednosti* koje predstavljaju eksplicitni ili implicitni osnov udruživanja.

5) *Autonomnosti* kod utvrđivanja ali i preispitivanja organizovanja, ciljeva udruživanja i samih vrednosti koje su osnova udruživanja.

Istorija civilnih inicijativa pokazuje da postoji temeljna suprotnost između načela dobrovoljnosti i načela organizovanosti. Ako organizovanost prevlada dobrovoljnost, onda udruženje postaje institucija koja sledeći svoje unutrašnje zakonitosti prestaje da bude otvorena za inicijative članstva. Takva situacija je umnogome tipična za birokratizovana udruženja čiji upravni aparat sledi svoje ciljeve (visina i sigurnost zarade, interne privilegije i sl.) a ne optimalno ostvarivanje ciljeva zbog kojih je udruženje osnovano. Moglo bi se tvrditi da za dobrovoljna udruženja još mnogo striktnije važe zakonitosti životnog ciklusa koje je u odnosu na privredna preduzeća postavio Isak Adizes. I jedna i druga prolaze kroz fazu mladosti, zrelosti i opadanja da bi – pošto su se iznutra birokratizovala i prestala da privlače preduzetnike, odnosno entuzijaste – bila zamenjena drugim, više inovativnim organizacijama koje će i same ponoviti goreopisani životni ciklus.

U savremenoj upotrebi, koncept civilnog društva se sve više vezuje za postojanje i delovanje nevladinih organizacija (NGO). Pojedine međunarodne finansijske organizacije i fondacije (Svetska banka i Fond za otvoreno društvo, na primer) počinju da u svoje projekte u istočnoevropskim društvima uključuju i one koji se eksplicitno odnose na pomoć *igradnji civilnog društva*. Nevladine organizacije, sa svoje strane, u svoj opis rada (tj. ponudu projekata za koje traže finansijsku pomoć) sve češće – makar samo verbalno – uključuju civilno društvo kao nešto što će gorenavedene razvojne agencije prioritetno finansirati. Razumljivo je, stoga, što fokus aktivnosti dela NGO postaje više reprezentovanje u odnosu na one od kojih očekuju sredstva, nego sâmo delovanje na ostvarivanju ciljeva zbog kojih su nastale. (Baš kao što je mnoštvo bubuljica na licu dečaka/devojčice znak puberteta odnosno prelaznog perioda, tako je i mnoštvo nevladinih organizacija na društvenoj sceni bilo znak izlaska iz totalitarne države i tegobnog prelaska u građanski svet.)

Takođe se – kao osobeni oblik oportunizma – stvara žargon civilnog društva koji zaodevaju/prihvataju i pojedini nekadašnji autentični (grass root) pokreti. Tako se, zapravo, umesto promene (demokratizacije

i liberalizacije) dominantnog poretka odvija suprotan proces – kooptiranje NGO u njega, s tim što mu ove donose samo civilnu retoriku a ne i civilno društvo kao bitan deo društvene realnosti. U izvesnim zemljama, kao što je to na primer Poljska, broj NGO počinje da se uzima kao mera razvijenosti civilnog društva, pa se kao cilj postavlja porast broja NGO sa 3000 u 1988. na 20 000 u 1992. jer ih malena Danska ima više od 25 000.

Tako se ono istorijsko: *stići i prestići Ameriku* seli u sferu civilnog društva koja time umesto područja spontane društvenosti postaje predmet projekta socijalnog inžinjeringa. U rečnike engleskog jezika je (na primer, Meriam Webster), već ušla reč *quango* (quasi -NGO) koja označava NGO koje su to samo naizgled, a zapravo su deo političkog establišmenta ili su direktno u službi vlade.

Stvara se i posebna vrsta meta-NGO koje imaju posrednika u novim oblicima nejednake razmene između bogatog Zapada i siromašnog Istoka. Pri tom, kao i svi posrednici, meta-NGO iz toga izvlače dodatnu moć i sredstva koja im inače ne bi pripala. Njima zapravo nikako ne odgovara direktno uspostavljanje kontakata između onih koji finansiraju projekte i onih koji treba da su direktni korisnici/izvođači tih projekata. Zato i u nas postoji konjunktura raznih izvedenih oblika NGO – tzv. *ambrella organizations* i mreža, dok autentičnih lokalnih NGO – čija bi nadgradnja ti prvi trebalo da budu – ima zapravo veoma malo. Njihova izvedena funkcija povezivanja i koordinacije drugih, onih "grass root" lokalnih civilnih inicijativa, ima tendenciju da hipertrofira i postane sama sebi svrha. Ta hipertrofija vezivnog tkiva se u medicini zove *fibroza*. To znači da ono što treba da povezuje postaje smetnja umesto podrške onome što povezuje. Otuda pokušaj da se netvorkingom – mrežnim povezivanjem izbegne hijerarhizacija a ne izgubi koordinacija i sinergistički efekat koji se postiže zajedničkim delovanjem na saglasno dogovorenim ciljevima.

Pokazuje se da je razvijeno civilno društvo istovremeno moguće i teško ostvarljivo. Prvo, jer njegovi ciljevi nisu transcendentni već imanentni (pripadaju već postojećem poretku), a drugo jer pretpostavljaju uljuđen ljudski materijal-građanina (sledi pitanje: ko će da vaspita vaspitača?). Civilno društvo je neophodno kao korektiv savremenih društava koje odli-

kuje masovnost i anonimnost. Ono na nov način (ne više krvnim, susedskim i esnafskim vezama kao u tradicionalnom društvu) rekonstruiše forme primarne solidarnosti koje su u međuvremenu marginalizovane ili čak iščezle. Ali, za razliku od nacije kao dominantne osnove solidarnosti evropskih društava, oblici civilnog društva su u načelu transnacionalni – čak iako ne prelaze lokalne okvire – zbog toga što je osnov civilnog udruživanja takav da se bez teškoća internacionalizuje. Možda su ekološke inicijative i njihov slogan (koji je u međuvremenu postao opšte mesto) "Misli globalno, deluj lokalno" najbolja potvrda te tvrdnje (G.Therbon, 1995). U manifestu *Our Global Neighborhood* (1995) zagovara se stvaranje internacionalnog civilnog društva koje bi činile NGO i društveni pokreti na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou. To pretpostavlja pravu globalnu asocijacionističku revoluciju koja bi bila kontrateža rastućoj birokratizaciji kako nacionalnih tako i međunarodnih organizacija. U tom cilju, zagovara se stvaranje globalnog *Foruma civilnog društva* koje bi okupljalo NGO i društvene pokrete i sastajalo se jednom godišnje, slično Generalnoj skupštini UN.

Prošlo je vreme kada je dovoljna osnova za podršku nekoj nevladinoj organizaciji bilo njeno manje ili više otvoreno antirežimsko (antimiloševićevsko) opredeljenje. Stoga je uz trostruke legitimacije kao NE-vladinih, NE-političkih i NE-profitnih organizacija donedavno u prvi plan bilo stavljano – nevladine. Utoliko pre što sintagma *nevladina organizacija* zamagljuje pravi razlog njihovog postojanja jer ističe samo tu njihovu negativno definisanu ulogu. Reč je zapravo o udruživanju i zajednici nasuprot formalnom organizovanju tipa korporacije ili političke partije odnosno državnog nadleštva. Francuzi zato s pravom koriste izraz "la vie a ssocionelle" da označe čitav kosmos različitih osnova udruživanja pojedinaca koji čini suštinu civilnog društva.

Danas je neophodno više od navedene trostruke negativne definicije – potrebno je i pozitivno odrediti ovu dimenziju društvenog odnosno kulturnog delovanja. Milsim da bi za početak naziv *treći sektor* bio dovoljan, jer u sebi sadrži razlikovanje od prva dva sektora – državnog i privatnog. To je istovremeno i izlazak iz svojevrsnog poluizabranog a polunametnutog GETA i otvaranje prema preostala dva sektora. Ali to nije puko prilagođavanje ili čak asimi-

lacija u dominantno okruženje već redefinisanje dotadašnjih pravila igre – i nošenje impulsa koji istovremeno inoviraju i modernizuju i unose *Weltanschauung* tog trećeg sektora.

O izmenjenoj poziciji tog trećeg sektora svedoči već i to što jedna od knjiga-priručnika u izdanju Centra za razvoj neprofitnog sektora (koji je tokom "olovnih godina" bio pravi inkubator nevladinih organizacija) nosi naslov: "Novac, novac je svuda oko nas". I profitni sektor, prirodno, i te kako teži tom novcu koji je svuda oko nas, ali bitna je razlika u svrsi tog novca. Dok će ga profitaši koristiti kao kapital – za stvaranje još više novca, dotle će ga treći, neprofitni sektor koristiti za potrebe ljudi – duhovne ili materijalne, svejedno. Reč je o *ekonomiji neprofitnog sektora* – ma koliko to nenaviknutom uvu zvučalo kao *contradictio in adjecto* – jer i filantropske fondacije koje naizgled samo dele novac svojih osnivača, i te kako brinu o tome da glavnica bude umanjena, ako se pametnim investiranjem već ne može da uveća (primer Nobelove fondacije).

Reč je o procesu socijalne osmoze u toku koje projekti, ljudi, oprema, prostor, novac povezuju državne kulturne institucije, privatnu kulturnu industriju i nevladine organizacije u proces kulturne produkcije na nacionalnom, lokalnom i internacionalnom nivou. Namerno insistiram na tom internacionalnom jer su upravo nevladine organizacije stvorile i negovale oblike saradnje koji postaju kanali prohodni i za državne kulturne institucije u promenjenim političkim okolnostima.

Proces institucionalizacije NVO – stvaranje ljušture na puževima golaćima – da iskoristim jednu figuru Entoni Gidensa – koji će zameniti prazne institucionalne ljušture ostale iz prošlog režima. Padaju mi na pamet primeri vršačke "Konkordije" ili beogradskog CENPI-a. Nisu li to takve nove institucije koje su prevazišle NVO fazu svog razvoja i sasvim ozbiljno i kvalifikovano reprezentuju ono najproduktivnije i najkvalitetnije u likovnom, odnosno pozorišnom životu ove zemlje. Ili Centar za kulturnu dekontaminaciju i prostor "Paviljona Veljković" kao alternativni Bobur koji spaja pozorište, likovnu umetnost, književne manifestacije (tipa FAKK) i nekonformističke političke debate na vruće teme. Sve su to, po mom mišljenju, primeri kulturnih institucija koje se oblikuju pred našim očima. To je – da parafraziram Berg-

sona – stvaralačka evolucija socijalne energije koja se iz neuhvative protoplazme društvenog pokreta pretvara u institucionalnu osnovu novog kulturnog modela, koji uz progresivno-regresivna kolebanja tipa "tri koraka napred, tri koraka nazad" nastaje tokom poslednje dve godine.

Reč je, naravno, o kulturnoj politici koja je implicitna (a ne eksplicitna, odnosno javno proklamovana) jer njene ciljeve, prioritete i instrumente nećete naći ni u jednom dokumentu Ministarstva kulture ili DOS-u ali ju je moguće, bar na nivou osnovnih naznaka, rekonstruisati iz onoga što čini osnovne kulturne tokove u nas. Utoliko je moje izlaganje pokušaj eksplikiranja – na vama je da procenite koliko uspešan – samo jedne (civilne, nevladine ili neprofitne) dimenzije kulturne politike.

Zoran M. Marković: Govoriću o ukupnom stanju, potencijalu i perspektivama navladinog sektora u Srbiji i posebno o nevladinim organizacijama koje deluju u oblasti kulture.

Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, krajem decembra 1999. u Srbiji je bilo registrovano 19.129 društvenih organizacija i udruženja građana.

Većina ovih organizacija osnovana je pre 1990. Prema podacima Saveznog ministarstva pravde, oko 2000 nevladinih organizacija registrovano je u periodu od 1990. do kraja 2000. godine, a približno 900 samo u periodu od januara do juna 2001. godine.

Tokom devedesetih godina, nevladine organizacije radile su u nepovoljnim uslovima zbog rata, sankcija, političke represije, međunarodne izolacije, visoke stope nezaposlenosti i pada životnog standarda. Organizacije su često osnivali ljudi koji su imali malo ili nimalo prethodnog iskustva u neprofitnom sektoru.

Na zakonodavnom nivou stanje je i dalje veoma loše. Još uvek ne postoji zakon kojim bi se regulisalo registrovanje i rad međunarodnih NVO. Međutim, one su ipak prisutne i deluju. S druge strane, broj domaćih NVO stalno raste, uprkos zastarelom zakonu o udruživanju građana. Nedostatak zakonskog okvira jedna je od ključnih strukturalnih prepreka održivom razvoju NVO. Premda su neki koraci ka boljem odnosu između NVO i države kroz neformalne konsultacije i saradnju već preduzeti, sistemske prepreke još nisu otklonjene.

Rezultati sveobuhvatnog istraživanja o trećem sektoru u Srbiji, koje je u prvoj polovini ove godine sprovela NGO Policy Group, koju čine nezavisni eksperti, potvrdili su hipotezu da NVO u Srbiji imaju potencijale da postanu ključni akteri u stvaranju pravednijih i ravnopravnijih društvenih odnosa. Glavna snaga NVO u Srbiji leži u njihovoj fleksibilnosti, sposobnosti da maksimalno iskoriste tehnička sredstva kojima raspolažu, kadrovskim potencijalima, rastućoj solidarnosti između NVO, zajedničkim vrednostima, kao i solidnom korišćenju i brzom prilagođavanju novim znanjima i veštinama.

S obzirom na *misiju* organizacije, NVO koje su učestvovale u istraživanju, sebe su kvalifikovale na sledeći način, što govori o usmerenosti delovanja nevladinog sektora: razvojem civilnog društva bavi se 22,8%, socijalnim uslugama 13,89%, zaštitom životne sredine 11,49%, omladinom 5,19%, kulturom 5,0%... itd.

Međutim, kada se pogledaju aktivnosti NVO, uočava se nešto drugačija struktura, gde u prvi plan izbijaju edukativne (46,66%), kulturne (26,36%), humanitarne (17,08%) i ekološke (15,84%) aktivnosti.

Broj i obrazovanje ljudi koji se nalaze u NVO sektoru dobar su pokazatelj njegove snage i potencijala: većina NVO (77,34%) nema stalno *zaposlenih*, dok 16,93% zapošljava od jedne do pet osoba, 3,29% od šest do deset...

Kada su u pitanju *volonteri*, istraživanje pokazuje da 70% organizacija povremeno angažuje volontere, dok samo 12% nije angažovalo volontere.

Nivo obrazovanja onih koji rade u NVO drastično se razlikuje u poređenju s demografskim podacima i podacima za druge sektore. Većina aktivista nevladinih organizacija ima fakultetsku diplomu (58,48%). Štaviše, 5,39% ima završene magistarske studije, a njih 4,47% doktori su nauka. Procenat osoba s višim obrazovanjem iznosi 8,08%, a jedna petina (19,84%) je završila srednju školu. Procenat aktivista koji su završili samo osnovnu školu je 2,80% dok procenat onih s nepotpunim osnovnim obrazovanjem iznosi 0,94%.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su opšti uslovi za rad NVO nezadovoljavajući u više od polovine organizacija (53,47%). Ključni razlozi za nezadovoljstvo su: nedostatak opreme, nedostatak prostorija,

nemogućnost da se pokriju osnovni administrativni troškovi. Relativno veliki broj NVO nema čak ni najosnovnije materijalne resurse – 45,68% organizacija nema ni jedan jedini radni sto – što se podudara s brojem organizacija koje nemaju prostorije za rad. Što se tiče računara, nešto manje od polovine (47,38%) nema kompjuter. Prilično veliki broj NVO nema telefon (43,61%).

Rezultati ovog istraživanja ukazuju na nekoliko *trendova:*

– Povećanje broja NVO koje sebe identifikuju kao organizacije za razvoj civilnog društva;

– Smanjenje broja organizacija koje navode distribuciju humanitarne pomoći kao ključnu oblast svoje kompetencije ili delatnosti;

– Postojan udeo ženskih grupa i NVO za ljudska prava u ukupnom broju NVO;

– Ponovno stvaranje zdravstvenih i kulturnih organizacija;

– Nastajući, ali još uvek nedovoljno artikulisani skup organizacija za pružanje socijalnih usluga.

Na kraju, na osnovu ovog istraživanja, može se reći da se:

Treći sektor u Srbiji sastoji od velikog broja "mini-NVO" i nekoliko velikih organizacija. Bez obzira na njihovu veličinu, većina NVO u Srbiji su krhke u domenu organizacijskog razvoja, tako da je i sam treći sektor relativno nerazvijen. Mreže NVO do sada su imale uspeha u kratkoročnim aktivnostima kojima je bio cilj rešavanje jasno određenog problema.

Povoljan pravni okvir je jedan od glavnih preduslova da NVO postanu društveni partneri koji preuzimaju inicijativu. Međutim, pored novog zakona o NVO, neophodno je da se izvrše izmene u fiskalnom i radnom zakonodavstvu.

Za sada su NVO, pre svega, odgovorne donatorima. Zahtevi za većom odgovornošću prema "poverioci-ma" i društvu uopšte će rasti kako NVO budu diversifikovale izvore finansiranja – kada deo sredstava za rad NVO bude poticao iz lokalne zajednice, privatnih izvora i javnih tendera.

Među NVO nije postignut konsenzus u odnosu na političke promene koje su se dogodile u Srbiji. Svoj odnos prema državi NVO preispituju. Međutim, NVO neće požuriti da sarađuju s vlastima jer se brinu

da će ih država kooptirati, njima je veoma stalo do autonomije i ne žele da se odreknu svoje uloge psačuvara (watchdog).

U direktorijumu Centra za razvoj neprofitnog sektora, koji zaključno s oktobrom ove godine ima podatke o 1521 nevladinoj organizaciji, nalazi se 145 organizacija koje za oblast delovanja imaju kulturu. Dakle, maltene 10%, i one su treće po brojnosti među nevladinim organizacijama, odmah posle sociohumanitarnih (184) i ekoloških organizacija (164).

Na kraju treba reći nešto što je opštepoznato, i možda liči na svakodnevnu kukumavku, a to je da su NVO koje se bave kulturom svih ovih godina bile u veoma teškom položaju u pogledu izvora finansiranja. One su čak bile u težem položaju od ostalih nevladinih organizacija, jer su bile uskraćene za prisustvo donatora i stabilnih izvora finansiranja ove oblasti. U zemlji je delovao jedino Fond za otvoreno društvo. Naročito je tragično ako se ima u vidu to da je na primer, zadužbina Ilije Milosavljevića Kolarca, neposredno pred Drugi svetski rat, raspolagala kapitalom koji je bio ravan kapitalu Nobelove fondacije.

Dimitrije Vujadinović: Vodim dve nevladine organizacije, naravno, ovde registrovane. Ja bih samo rekao nešto vezano za ono što smo čuli u uvodnim napomenama. Mislim da je to sve tačno, međutim, mislim da je tačno i ono što smo sada čuli od kolege iz Centra za razvoj neprofitnog sektora, a to je da se uloga nevladinih organizacija danas i u svetu redefiniše i usmerava ka novom prostoru. Ja sam član jedne međunarodne nevladine organizacije i mislim da mi u tome nemamo neku posebnu specifiku, u smislu da su se samo zbog naših unutrašnjih poremećaja u poslednjiih deset godina javljale nevladine organizacije ili da se sada u ovim novim uslovima, kao što smo čuli, javlja veći broj nevladinih organizacija. I u svetu se isto javlja mnogo nevladinih organizacija. Njihova uloga je ipak nešto drukčija. Kada govorimo o tom međunarodnom aspektu, tačno je da država danas pokušava da stvara partnerske odnose s mnogim nevladinim organizacijama i to jeste jedna od njihovih novih uloga. U slučaju međunarodnih organizacija postoji još jedan aspekt, a to je da postoje i one nevladine organizacije koje sprovode politiku države, odnosno da se finansiraju iz budžeta tako da država preko njih utiče i finansira ono što kao država

ne može. Jedan od takvih primera je *Kultur-kontakt*. Iza *Kultur-kontakta* iz Beča u stvari stoji austrijska vlada koja ga finansira, odnosno finansira one projekte gde austrijska vlada ili Ministarstvo kulture Austrije, ne mogu da se pojave. To je takođe jedna od uloga nevladinih organizacija.

Činjenica je da su u poslednjih nekoliko godina one nevladine organizacije koje su uspele da prežive i steknu odgovarajuća iskustva, veoma često preuzimale uloge i odrađivale poslove koje je trebalo država ili javni sektor da urade. Mi koji smo počeli u nevladinom sektoru pre deset ili pre pet godina, više nismo mladi i svi ti ljudi koji su radili u nevladinim organizacijama su sazreli. To je sad već jedna srednja generacija koja se ponegde i generacijski uključuje u nešto što su institucionalni tokovi, ali po mom mišljenju, to ne znači da nevladine organizacije treba da se pretvore u institucije. Naprotiv, mislim da će mlađe generacije osnivati druge nevladine organizacije, da će se javljati s novim ciljevima, s novim programima i projektima. Mislim da je opasan pokušaj da se stvara neka vrsta simbioze između države i nevladinih organizacija. Nevladine organizacije treba da zadrže svoju samostalnost i upravo je taj treći sektor pravi milje za razvoj kritičke svesti, konstruktivne kritike svega onoga što je institucionalno, što je oficijelno ili prožeto nekim sistemom vrednosti koji oficijelne institucije nude. Mislim, zapravo, da je veoma važno da se insistira na toj konstruktuvno-kritičkoj dimenziji nevladinih organizacija.

Kada je u pitanju kultura i kulturna politika, tu još nismo definisali ni položaj Ministarstva ni javnog sektora, pogotovo, nije se razmišljalo koji bi položaj nevladinih organizacija, u budućoj kulturnoj politici ove države, trebalo da bude. Ono što je meni takođe indikativno, to je da je još taj nevladin sektor daleko vitalniji i daleko "značajniji" u kulturi nego što je javni sektor i što su državne institucije. Ono što mi se takođe čini značajnim, to je da je Ministarstvo zaista počelo da finansira projekte nevladinih institucija iz svog budžeta, ali sad tu opet dolazi do zamke koja se sastoji u tome da se nevladine organizacije sve više okreću budžetu i budžetskom finansiranju, a pokušavaju da zaborave ono što je tržište koje će nastati pre ili kasnije. Naravno da je lagodnije otići prema državi i od nje tražiti sredstva. Mislim da je to kratkog daha i da neće dugo potrajati. To je samo trenutni

sticaj okolnosti kod nas u Srbiji. Mislim da će država veoma brzo da se okrene finansiranju samih javnih institucija za koje, inače, nema dovoljno novca, i da će veoma retko projekti nevladinih organizacija prolaziti kod Ministarstva, odnosno dobijati budžetsku podršku.

Ono što je takođe zanimljivo, jeste to da je zbog naših specifičnih uslova čak i Savet Evrope, koji inače u drugim segmentima veoma retko radi s nevladinim organizacijama, pristao da iz svog programa "Mozaik 1" i "Mozaik 2" – to su programi iz oblasti kulture – finansira i nevladin sektor, što inače ne radi u drugim državama, gde ta komunikacija ide preko oficijelnog nivoa.

Postoji problem u novom zakonodavstvu, postoji uloga nevladinih organizacija koja je ovde značajna, koja je i u Evropi veoma značajna, a to je sektor međunarodnih tzv. transborder projekata. Činjenica je da su u proteklih deset godina upravo te međunarodne veze i, možda još važnije, regionalne veze očuvane u stvari upravo kroz nevladine organizacije i one su najčešće bile ti mostovi umesto veza koje su se pokidale na oficijelnim nivoima. Problem, kad je u pitanju konkretno zakonodavstvo, je što po sadašnjim zakonima, ali i po vašem predlogu zakona ne postoji mogućnost da se u Jugoslaviji osnuje regionalna ili međunarodna nevladina organizacija. Znači, zakonodavac nije predvideo da ja mogu, recimo, da napravim balkansku asocijaciju za koju je, inače, i te kako važno da ima osnivače ne samo iz Jugoslavije i Srbije, nego i iz drugih delova regiona. U zakonu ste predvideli isti nivo rešenja za nevladine organizacije, zadužbine, fondacije, fondove i legate. To nije isto. Upravo u ovom Zavodu, svojevremeno je rađeno istraživanje, radio ga je naš kolega Zoran Avramović, o specifičnostima fondacija, zadužbina i legata. Čini mi se da nije dobro pod isti kišobran stavljati nevladine organizacije i ono što su zadužbine, legati, fondacije i fondovi. Mislim da za to treba da budu dva zakonska rešenja.

Ono što je takođe problematično u današnjem zakonskom rešenju i u onom budućem, jeste finansijski i ekonomski aspekt nevladinih organizacija. Danas, po našem zakonodavstvu, nevladine organizacije mogu da stiču prihod samo na osnovu donacija ili članarina. Znači, one jesu neprofitne, ali ne samo po tome što ne ostvaruju profit, nego i po tome što ne mogu da

privređuju. Naravno da mnoge od njih privređuju, ali to je stvar tolerancije zakonodavca – u suštini se dešava nešto što je ilegalno. Taj novi zakon mora da ima svoju viziju ekonomskog, odnosno finansijskog aspekta poslovanja, jer ako mi čak i liberalizujemo zakon o osnivanju NVO, a s druge strane uvodimo vrlo striktnu ekonomsku i fiskalnu regulativu, time se guši mogućnost poslovanja nevladinog sektora. Svako dalje razmišljanje o nevladinom sektoru u odnosu na civilno društvo, odnosno kulturnu politiku, mora da ide bar na ta dva aspekta: znači, liberalizaciju osnivanja i rada s jedne strane, a s druge, da ima adekvatnu viziju i adekvatne mere ekonomske odnosno fiskalne politike.

Zoran Marković: Što se tiče fondacija, jasno je da one nisu isto što i nevladine organizacije. To je udruživanje sredstava, a ne ljudi. Međutim, mislim da je sada gora situacija s fondacijama nego da se sredstva stave pod kapu nevladinih organizacija. Sada je to pod nadležnošću, koliko ja znam, Ministarstva kulture i mislim da tamo rade ljudi koji ne znaju o čemu se tu zapravo radi. Mi smo diskutovali s njima na nekim od tih okruglih stolova i nismo imali utisak da je to srećno rešenje.

Obrad Savić: Ova diskusija ide u raznim pravcima i planovima, nudi priključke za analizu, komentare, itd. Nismo ušli u ono što sam mislio da je ključno pitanje, pitanje određivanja sâme kulturne politike shvaćene ne u birokratsko-administrativnom smislu, nego statusa kao pojma kulture i kulturne produkcije unutar ovog, nevladinog sektora. Da pokušamo zajedničkim kolektivnim internim naporom da dopremo do identifikovanja i čak skeniranja tog kulturnog pogona čiji smo subjekti i autori, ali istovremeno i objekti.

Mi smo sve vreme govorili o hardveru i postoji jak razlog za to, jer svi pokazatelji govore da je uprkos sankcijama, ratu, izolacijama i ludilu ovde, sačuvano infrastrukturno jezgro. O tome u "New York Times"-u najbolje piše g. Stojanović, koji radi kod Bila Gejtsa, koji je Beograđanin, naš prijatelj, filozof, komentarišući aranžmane Bila Gejtsa s Đinđićem. Vi se sećate da je simbolička vrednost te posete bila u logici Bila Gejtsa da čitava kompanija – koju smatram najmerodavnijom kompanijom u svetskim razmerama, odlučuje da zida svoj infrastrukturni sistem u Beo-

gradu. Stojanović u "New York Times"-u komentariše da je to začudilo ceo zapadni kulturni sistem, zašto u Beogradu, da li to postoje neke simpatije za novu vlast u Srbiji? I on se pozvao na lokalne izvore unutar Gejtsove gigantske mašinerije koji tvrde da su izvršili skeniranje Beograda, dakle sve ono što on ima kao aktuelno i ono što je samo virtuelno i zaključili da Beograd ima neku vrstu samopoštovanja i da može da posluži kao mesto presudno za instaliranje informativnog sistema u južnoj Evropi. Ja sam mu odgovorio na taj tekst samo jednom rečenicom, ironičnom, da je 1948. kad je Informbiro odlučio da stvori svoju centralu za jugoistočnu Evropu, izabrao taj isti Beograd. Ono je bila jedna komunistička varijanta neopostkolonijalizma, a ova sada je globalistička-mondijalistička varijanta. Ipak, tu postoji nekakav hardver, on je overen s najmerodavnije međunarodne instance i mi ne bi trebalo da sumnjamo u to bez obzira da li je to blagonaklono i da li ima i neku političku motivaciju. Reč je o softveru koji Srbiji treba. Srpski softver se do sada, uglavnom, proizvodio na univerzitetu. A svi znamo kako je univerzitetski diskurs, koji je etablirana forma tzv. naučnog, državnog, institucionalnog znanja, u zastrašujućoj krizi koja je višestruka. Svi znate bolje od mene koji su uzroci i posledice te krize, da ne ulazim u tu analizu.

Međutim, ostaje ključno pitanje šta taj treći sektor unutar kulturne industrije i produkcije može da doprinese jednom kreiranju, jednom instaliranju novog kulturnog modela, jednog novog softvera ako je, kako vidim, univerzitet potpuno feudalna institucija, prosto troma, nespremna, što znači da kasni. A vreme se užasno ubrzava tako da ova naša tromost postaje još tromija. Govorim o globalističkim konceptima znanja i u vezi s tim o reformi svetskih univerziteta. I gde je tu naše mesto?

Nedavno je sa studentima Filozofskog fakulteta završen projekt u okviru koga su oni napravili spisak bibliografskih referenci koje se odnose na nevladinu scenu u periodu od 1990. Do 2000. Taj spisak ima, još ga nismo objavili, više od 2 000 jedinica i to je impresivan broj. Tu svega ima: zbornika, knjiga, brošura, časopisa, a među njima ima i dragocenih stvari. Ono što je bilo zaprepaščujuće u tom procesu istraživanja i identifikovanja naslova na psihološkoj ravni jeste to da jedni od onih koji žive u istom gradu Beogradu uopšte nisu znali o produkciji onih drugih.

To mi je bilo potpuno fascinantno zato što govori o strukturi delovanja, o niskom nivou kooperativnosti među tim organizacijama koje se bave izdavačkim delatnostima. A tu postoji jedan neiskorišćeni resurs i čitav taj pogon koji vidim kao kulturnu produkciju koja se pravi paralelno, odmaknuta od državnog i privatnog sektora, a koja bi mogla da funkcioniše kao trajni korektiv ovog zvaničnog akademskog pogona. Znači, naša osnovna ideja jeste da vidimo u kom pravcu ova produkcija treba da ide, u kom pravcu softver treba da radi kako bi vršio stalni pritisak i, ako hoćete, intervenciju ne tzv. akademskog oficijelnog književnog znanja koje je simbolizovano u državnoj kulturi. Dakle, mi koji ovde sedimo i oni koji je trebalo da dođu, treba da porazmislimo o tome u kojoj meri smo u stanju da našom produkcijom, kulturnom, umetničkom, likovnom, muzičkom, teorijskom, itd. izvršimo neku vrstu naknadne intervencije u oficijelni sistem znanja i da to znanje primoramo da se otvori prema globalističkom konceptu znanja. Kako vidim da stvari stoje na univerzitetu jeste to da neko ko radi na njemu, zna pet-šest jezika, ima međunarodne veze i u dosluhu je s ovim globalističkim trendom svetskog znanja. Ali, to je privatna biografija, to nema veze s institucijom u kojoj radi, koja bi se infrastrukturno sistemski globalizovala. Ne, ona je još uvek parohijalna, zatvorena, troma i dosadna. Nama treba da bude jasno da naše reference ne mogu da ostanu autističke autoreference na lokalni sistem. To vreme je odavno prošlo. Došlo je do otvaranja intelektualnog tržišta i do jedne stravične konkurencije u kojoj Ljubljana, Zagreb i Sarajevo, pre svega, a zatim i Makedonija, polako ulaze u tu istu igru, pojavljuje se njihov interes za beogradsko tržište. Zašto? Zato što svi priznaju – i to nama treba da služi na čast, zašto da ne, i to najveća imena tih intelektualnih sredina, kao što su Žarko Puhovski ili Rasko Močnik, itd. – da su fascinirani produkcijom u Beogradu uprkos ratu, izolaciji, ludilu i svemu tome, produkcijom knjiga, časopisa i svega što smo mi ovde izdali za deset godina, i da maltene uopšte ne mogu da poveruju u to. To nije globalno tržište, to je ovo lokalno i oni postavljaju neke uslove za koje sad ne treba da imamo negativnu reakciju i kažemo – čekaj, daj nešto lokalno da se malo po malo globalizuje. To kako oni nastupaju, po mom mišljenju, samo je znak da shvataju da sve to ulazi u tu turbulenciju koja se zove globalizacija lo-

kalne scene i da je to sada eks-jugoslovensko i međunarodno tržište.

Mora da se napravi rez, tako da cena proizvoda koje su finansirale razne fondacije, bude niža od cene privatnika koji iz svog džepa izvadi novac i, na primer, objavi knjigu. On ima svoj kapital koji hoće da obrne, i to je normalno. O svemu tome treba da razmišljamo: kako da se ova lokalna kulturna scena iz svoje parohijalne paradigme ohrabri i suoči s eks-jugoslovenskom, zašto ne i – sa svetskom konkurencijom. To je globalizacija gde vaša kulturna produkcija postaje međunarodno referentna. To se dešava samo s pojedincima i njihovim delima, ali se ne reševa strukturalno, na institucionalnoj ravni. Treba mi njima da ponudimo nešto kao feedback, ne samo da uzmemo novac i normativne kodove kojima nas zasipaju i obrazuju. Mislim da je to veoma važno za samoidentifikaciju kulture koja mora da uđe u svetske tokove. Ako već univerzitet, iako tromo, ulazi u ove procese transformacije, mora i kulturni sektor kao celina da uđe u proces strukturalne transformacije.

Divna Vuksanović: Mi se još nismo prijavili Centru za razvoj neprofitnog sektora, a osnovani smo 15. oktobra i evo kako to izgleda iz našeg ugla.

Najpre da kažem da *Mladi grašak* ima, u pogledu delovanja, interdisciplinarnu orijentaciju. To praktično znači da sebe ne možemo da vidimo isključivo kao nevladinu organizaciju koja se bavi kulturom, jer nemamo unapred definisan domen delovanja. Praktično, ono čime nameravamo da se bavimo a to su mediji, kultura, umetnost i društvena pitanja, mi doživljavamo kao jedan domen realizacije. U tome i jeste, između ostalog, naš problem: ne možemo odrediti gde tačno pripadamo. Ako, recimo, u domenu bavljenja medijima podržavamo delatnost ženske medijske grupe, onda potpadamo i u domen delovanja ženskih grupa, ali nismo samo to. Moje pitanje upućeno ovom skupu jeste: kako vi vidite svoju delatnost isključivo u domenu kulture i kako uopšte možete to da razdvojite u odnosu na socijalni kontekst u kome delujete i kako, s obzirom na projektnu orijentaciju, možete uopšte definisati u kom domenu se krećete i realizujete svoje projekte? Naša prednost je možda u tome što tako kruto ne definišemo pojam kulture razdvajajući ga od ostalih domena realizacija, a možda bi to bila naša slabost.

Drugi problem koji se tiče našeg potencijalnog delovanja jeste problem odnosa alternative prema državnom sektoru i sektoru privrede. Kako da se, ukoliko želimo alternativno da delujemo, uopšte organizujemo a da to ne bude ni nalik na institucionalno delovanje kakvo nam je poznato do sada, a ipak ne možemo sebe u datim uslovima promovisati kao neki alternativni pokret ukoliko se ne bavimo faundrajzingom, ukoliko se nismo institucionalno osnovali i pozicionirali na tzv. tržištu kulture? Znači, naš problem jeste u tome da sebe vidimo, s jedne strane, kao alternativu, a s druge, nužno je da se delimično institucionalizujemo. To praktično znači da naša institucionalizacija po nekakvoj horizontalno izvedenoj hijerarhiji nije nalik onoj kakva je u državnom vladinom sektoru, ali je ipak to model koji nas jednim delom ograničava u realizaciji jer, praktično, nismo alternativa kao što je to bilo moguće, recimo, šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka. Znači, imamo problem institucionalizacije ili iznalaženja novog alternativnog puta ka institucionalizaciji koji nas neće opterećivati i sužavati domen našeg delovanja ukoliko želimo da prerastemo u alternativni pokret, dakle, pokret *Mladog graška*.

Treće pitanje je delimično u vezi s ovim, tiče se kadrova. Kolega je rekao da u nevladinom sektoru uglavnom rade visokoobrazovani ljudi. Tako je i kod nas, ali, s druge strane pitanje je, kada se sagleda ta njihova edukovanost, da li su oni edukovani za, recimo, projektni rad u onom smislu u kome bi predstavljali početak razvoja tehnokratije ili možda srednju fazu razvoja tehnokratije u ovom sektoru ili su oni edukovani upravo za određene delatnosti u domenu kulture, umetnosti i sl. Ukoliko nevladin sektor, naročito s obzirom na domen kulture, pretenduje da deluje aktivistički i voluntaristički, mora da uspostavi i jezgro koje će se baviti lobiranjem za projekte faundrajzingom, itd. Kao alternativa, susrećemo se i s procesom tehnokratizacije. I to je, čini mi se, opasnost koja može da zaguši onu vrstu entuzijazma koja volontere može da okupi oko nekog projekta. Znači, čak i kad kažemo da radimo u krugu visokoobrazovanih ljudi, pitanje je koja je to vrsta obrazovanja, da li su to sada već ustaljeni treninzi, obuke za rad u nevladinom sektoru kroz koje se serijski prolazi i koje posredno produkuju serijske proizvode tj. ljude koji su verzirani da rade upravo u nevladinom sektoru.

Mislim da je problem pojačan i time što, ukoliko radite recimo s izbeglicama, megaprojekte ili slično, tada će vam trebati mnogo više ovako edukovanih mladih tehnokrata u timovima, ali ukoliko radite u domenu kulture, najšire definisano, onda možete da imate problem da vas naprosto standardi produkcije samih projekata teraju u kliše koji je, po mom dubokom uverenju, nepomirljiv s alternativnim konceptom delovanja u samoj umetnosti.

U vezi s tim, otvara se još jedno pitanje, a to je pitanje pozicioniranja na neprofitnom tržištu, ako to ne zvuči kao contradictio in adjecto. Kako se pozicionirati na tržištu kulture, bilo da je ono profitno ili neprofitno i kako naći ono što je specifična razlika u odnosu na, uslovno rečeno, konkurenciju? S tim u vezi možemo razmišljati u dva smera, a koliko vidim, tako smo i počeli razmatranje ove teme. Jedan smer je baziran na strategiji konkurentnosti, kako u odnosu na vladin sektor tako i u odnosu na druge nevladine organizacije koje se bave sličnom delatnošću, a drugi je strategija koja je u direktnoj suprotnosti saradnje u samom neprofitnom sektoru, bilo da je reč o domenu sličnih ili različitih delatnosti. I kolega Savić je u tom smislu predložio da se instalira novi kulturni model bar za delatnost NVO u domenu kulture koja bi bila trajni korektiv i, kako ste vi rekli, permanentna kritika. Tu može da dođe do problema. Da li je moguće u okviru trećeg sektora delovanje čitavog mnoštva različitih vizija, bilo da je reč o korektivu u odnosu na delovanje vladinog sektora ili jednoj temeljnoj kritici kroz različite pristupe, bilo da je strategija koja je uspostavljena u nevladinom sektoru, strategija saradnje ili konkurencije? Kako pomiriti mnoštvo vizija koje su specifične same po sebi i koje su polazište delovanja određenih nevladinih organizacija s jedinstvenom vizijom koja bi značila određenu smernicu u delovanju nevladinog sektora? Kad je u pitanju nevladin sektor, smatram da je jedino zajedničko – način organizovanja. Ta neka regulativa koja omogućava institucionalizaciju jeste onaj minimum zajedništva koji nevladin sektor ima. Međutim, zahvaljujući nepodudarnosti vizije, dugoročno gledano, konkretnih misija koje se vezuju za nevladin sektor u domenu kulture, zahvaljujući tom mnoštvu divergentnih kretanja, ne bih se založila za to da se definiše jedan poseban kulturni model jer naprosto mislim da bi to na neki način uniformisalo delovanje samog nevladinog sektora.

U tom smislu, pozivam se na našu novoosnovanu nevladinu organizaciju koja nije slučajno izabrala naziv *Mladi grašak*. Naime, naša vizija jeste da mi budemo alternativa nevladinom sektoru. Ali i da koristimo isti institucionalni okvir kretanja, zato što želimo da se borimo protiv ustaljenih tokova rada u bilo kom domenu. Zbog toga što insistiramo na svojoj posebnosti, zbog toga što imamo autoironični odnos kako prema čitavom nevladinom sektoru tako i vlastitoj delatnosti i zato što nismo sigurni kako ćemo da se pozicioniramo kao alternativa, a da nas pri tom institucionalno organizovanje ili, da upotrebim grublji izraz, šematizacija ne proguta i da nas tehnokratija i uopšte balast zahteva postavljenih u odnosu na nevladin sektor ne napravi sličnim mnoštvu maltene istovetnih ideja na tržištu.

Obrad Savić: Upotrebio sam termin "novi kulturni model" i stavio ga u horizont onoga što se danas zove globalizacija. Ako neko smatra da je globalizacija zapravo unifikacija, to je stvar debate. Mislim obrnuto – da globalizacija upravo na svetsku scenu uvodi razlike time što redefiniše odnos centra i periferije, a to je potpuno druga perspektiva.

Branislav Dimitrijević: Centar za savremenu umetnost trenutno je raspolovljena nevladina organizacija čiji deo ljudstva sada opslužuje državnu instituciju, odnosno Muzej savremene umetnosti, a drugi deo, kome ja pripadam, ostao je u tom nevladinom sektoru i sad se postavlja pitanje: na koji način takva simbioza može da funkcioniše? Pre svega, to je za mene veliki problem zbog toga što rezultat može da bude gubljenje kritičke distance i kritičke oštrice, o čemu je D.Vujadinović govorio. Jer, upravo su nevladine organizacije pozvane da kritički deluju u odnosu na postojeće vladine institucije u kulturi, koje u svakom slučaju imaju pretenziju da produkuju dominantnu ideologiju. I normalno da je, ako je reč o Muzeju savremene umetnosti, on kao i svaki muzej, ideološki aparat koji u stvari proizvodi, identifikuje nešto što bi moglo da bude kulturna politika jednog oblika vladavine. Znači, postavlja se pitanje: u kojoj meri mi upravo ulazimo u tu vrstu problema zato što smo kao ljudi iz nevladine organizacije sada povezani s tim ideološkim aparatom za označavanje kakav je muzej. Muzeji isključivo, kao što znate, funkcionišu na bazi isključenja. Bukvalno, to znači da je onaj delić neke

kulturne prakse koju muzeji izlažu u stvari znak da ne izlažu nešto drugo, da se ne bave mnogo većim segmentom kulturne produkcije od onog segmenta koji iznose na videlo.

Međutim, s druge strane, kada se radi o uvođenju trećeg ključnog faktora o kome mi najmanje znamo i koji nam očigledno predstavlja najveći problem, a to je uvođenje privatnog kapitala, odnosno komercijalnog sektora, pošto od nečega treba živeti, nastaje sledeći problem: ljudi, koji bi nekim privatnim donacijama pomogli različite kulturne projekte mnogo više su raspoloženi da to rade kada je u pitanju jedna jaka državna institucija, nego kada je reč o nekoj nevladinoj instituciji koja ima mnogo manji opseg. I naravno, rezultat toga je iskustvo Centra za savremenu umetnost od osnivanja 1994. godine, a posebno 1999. kada je postao potpuno samostalna organizacija. Do sada, u toj našoj istoriji, nismo imali gotovo nikakv kontakt s nekim privatnim kapitalom, nego su sve naše delatnosti finansirale fondacije. U Muzeju savremene umetnosti, instituciji državnoj, simbolički jakoj, odjednom dolazi do velikog interesa pojedinih ljudi spremnih da ponude neki novac, ali ne da ga ulože u neki od projekata već u usluge koje bi Muzej mogao obaviti. Tako da su, recimo, od septembra ove godine, u Muzeju za savremenu umetnost mogle da budu organizovane četiri modne revije, tri predstavljanja nekih firmi i snimljena dva ili tri muzička spota. Međutim, do toga nije došlo i te ponude su bile automatski odbijene. I to ne zbog nekog ideološkog otpora prema bilo kakvoj vrsti komercijalne prakse, nego upravo zato što su ti ljudi odbili da simbolički priznaju status jedne takve institucije time što su odbili da je tržišno priznaju, jer su sve ponuđene sume za te akcije bile daleko ispod onoga što bi Muzej kao institucija trebalo da prihvati. Znači, uvek je ponuđen nekakav novac za neke modne revije itd. koji je mnogo manji od onoga što bi jedna tržišna logika upravo nalagala. Oni koji upravo treba da posluju po tržišnoj logici još uvek ne priznaju tu tržišnu logiku, nego je na drugačiji način postavljaju. Otprilike, vama treba hiljadu maraka, prema tome, vi ćete sve da uradite za hiljadu maraka, pa čak i da u MSU snimite spot u produkciji BK sound-a. Dakle, ponude koje stižu su ponude isključivo iz komercijalnog sektora ali ne i ponude iz vladinog sektora. I na nekim drugim mikro primerima, kao što je saradnja Beogradskog kruga s nama, na većoj skali, moguće je zaista pokušati isko-

ristiti šansu penetracije i zaista promeniti kôd kroz mogućnosti koje nam simbolički nude državne institucije. To je ono što je u ovom slučaju najveći problem, zapasti u neku vrstu gubitka identiteta nevladinog sektora. Znači, realno postoji ta opasnost da se, na primer, Centar za savremenu umetnost u potpunosti utopi u program Muzeja savremene umetnosti što, naravno, nije naša namera. Znači, s jedne strane imate simbolički moćne institucije, a s druge, nevladinu instituciju koja ne samo što daje neku vrstu softvera u ljudstvu jednoj državnoj instituciji, nego de fakto radi nešto što je bez presedana. A to je da, na primer, Centar za savremenu umetnost potpisuje specijalni ugovor s Muzejem savremene umetnosti kojim daje na korišćenje kompletnu opremu Centra za savremenu umetnost koja je opet rezultat različitih donacija. Znači, nevladina organizacija postaje neka vrsta sponzora jedne takve institucije i samim tim činom, po mom mišljenju, otvara mogućnost svim nevladinim organizacijama da maksimalno iskoriste šansu. Očigledno je da su isključivo u nevladinom sektoru u poslednjih desetak godina neki realni projekti rađeni, s druge strane, onih rađenih u državnim institucijama gotovo da i nemamo. Znači, postoji mogućnost da se kroz takve institucije napravi model o kome Obrad Savić govori, s tom ogradom, da se ne radi o novoj kulturnoj politici nego o jednom modelu koji može da funkcioniše na osnovu zloupotrebe simboličke funkcije nekih vladinih institucija koje su za to spremne i otvorene i da se onda na taj način izvrši ta vrsta promene u samoj kulturnoj politici.

Milosav Marinović: Počeo bih s nekoliko primedbi na račun organizatora. Naime, čini mi se da ovakvi skupovi treba da imaju nešto što je najdosadnije nazvano dnevni red u smislu probranih tema o kojima valja razgovarati, kako bismo imali neku vrstu vodilje, kako bismo se redom ili kako to već kome odgovara, izjašnjavali o nekim stvarima i prosto stvari skidali s dnevnog reda, odnosno pobrojali sve probleme i o njima rekli svoje mišljenje. To bi nam, sasvim sam siguran, pomoglo jer ovako smo prinuđeni da svako govori šta mu se čini da je važno, a onda se, ponekad, mimoilazimo. Ovaj profesorski lobi nametnuo je teorijsko-stručni diskurs u kome ne možemo da učestvujemo, ali je bilo lepo da ga čujemo, a onda smo mi ostali u prilici da kažemo neka naša iskustva, a da li će ona biti od koristi – to ne znam.

Justat je nastao još 1990. godine kada mi ovde nismo ni znali za izraz NVO, a kamoli šta zapravo predstavljaju nevladine organizacije, ali smo nastali spontano kao klasična nevladina organizacija, znači, kao skup ljudi koji su osetili da neke svoje profesionalne probleme ne mogu da reše kroz institucije u kojima smo tada bili zaposleni, a to su pozorišta, već da postoji jedan korpus stvari koji ostaje van institucija, koji se ne može u njima rešiti, a tiče se institucija. Znači, mi smo nastali kao grupa zainteresovanih građana, imamo zajednički cilj, a cilj se naš isključivo ticao samih institucija, odnosno pozorišta i toga kako ona funkcionišu i kako je u njima moguće ostvariti naše profesionalne ambicije. Vremenom, a to vreme je vrlo brzo došlo, država se raspala, sistemi su se raspali i u tom času je postalo zaista besmisleno biti alternativa nečemu što i ne postoji. Mislim da je ta situacija i dalje samo još drastičnije izražena, znači, teško da možemo biti alternativa institucijama koje ne postoje, odnosno mislim da smo pozvani da de fakto gradimo institucije i da se na taj način, kroz način organizovanja koji je iz domena nevladinog sektora, bavimo nečim što ne mora a priori biti alternativa institucionalnom načinu organizovanja. Mi smo sve ove godine koliko postojimo, a to nije malo, uspeli u mnogim stvarima kojima bi se i ozbiljnije institucije mogle podičiti. Mislim da smo baš institucija u smislu dobre organizacije, da smo mogli da poslužimo kao primer.

Pored toga, mislim da je jedna od zajedničkih tema podizanje naših kapaciteta, odnosno kako da se nevladina organizacija organizuje, ako je u domenu kulture njena misija kako da, uslovno rečeno, razmenjujemo iskustva, da srađujemo na planu nekakve zajedničke edukacije, da razmenjujemo potrebe, odnosno da u okviru naših programa razmenjujemo ideje i resurse koji nisu tako neizmerni bez obzira na to što je u nevladinom sektoru većina visokoobrazovanih, ipak to nije prevelik broj. Dokaz je i taj da smo se mi ovde prisutni uglavnom videli bar desetak puta u različitim prilikama. Moj je utisak da se nevladin sektor doživljava kao konkurencija, što mislim da je loše, a to je tema o kojoj bi vredelo razgovarati. Kako doći do novca i šta je pravo tržište na kome se nevladine grupacije nalaze, to je takođe pitanje o kome treba razgovarati. Tu je i ovaj novi zakon o NVO. Imao sam prilike da čitam nekoliko dosadašnjih na-

crta, mislim da se to i pominje tamo, čak i u ovom vladinom predlogu, da nevladina organizacija može da ostvaruje ne profit, već da ostvaruje dohodak. A to znači da sa svojim resursima izađe na tržište i da vrši usluge zainteresovanima uz uslov, naravno, da novac koji na taj način ostvari ne može deliti kao profit, što je bitan uslov, ali ga može ulagati u ostvarivanje svojih projekata odnosno svoje misije. Budući da je mnogo toga pomenuto, voleo bih da ovo bude samo inicijalni susret ili da napravimo neku vrstu zaključka, da pobrojimo teme pa da se sledeći put malo bolje pripremimo, znači da o svakoj od tih tema imamo svoje mišljenje koje će ići u pravcu nekakvog zajedničkog stava.

Branimir Stojković: Odlučio sam da ne idem ni sa kakvim pisanim tezama koje bi vas ograničavale, nego s uvodnim izlaganjem i činilo mi se, dok se vi g. Marinoviću niste uključili s ovom vašom primedbom, da smo dosta konvergentno razmišljali i da smo se nalazili na nekim zajedničkim, bitnim temama. Svakako, ako bismo pokušali da ovu temu učinimo javnijom, ne na nivou nas petnaestak ovde okupljenih, onda bismo sigurno drugačije radili, ali čini mi se da se možemo složiti da jednu takvu mnogo širu javnu raspravu tek napravimo. Već smo se dogovarali da ovo što ćemo mi sada reći bude objavljeno u časopisu *Kultura* a da istovremeno bude dostupno i na veb-sajtu Zavoda. To bi onda bio nekekav e-forum koji bi nastavio razgovor na ovu temu uz priloge ljudi koji se danas ovde nisu pojavili.

Dimitrije Vujadinović: Potpuno se slažem sa gospodinom Savićem da je važan softver kulturne produkcije, ali bez hardvera nema softvera. Čini mi se da je veoma važno da se stvori minimum zakonodavnih i ekonomskih uslova da bi se radilo, a da se očuva šarolikost nevladinog sektora koji se javlja, radi, dolazi ali i odlazi. Ja sam, recimo, jedan od osnivača ekološke NVO koja se zove *Zeleni krug*. Onda sam osnivač jedne regionalne asocijacije koja u stvari samo simulira da je regionalna, jer kao što sam rekao, vi u stvari ne možete da registrujete ništa što bi imalo regionalno polje rada jer zakon ograničava teritoriju na kojoj radite. To može biti samo Jugoslavija za NVO koja se registruje na saveznom nivou. Zove se *Balkankult* – Balkanska kulturna saradnja. Ja radim regionalno, imamo saradnike iz celog regiona ali,

legalno gledano, mi smo nevladina organizacija koja deluje samo na teritoriji Jugoslavije. Osnivač sam i Muzeja pčelarstva. To izgleda smešno, ali to je bila jedina mogućnost da nas odmah ne bi oporezovali kao komercijalni sektor, da simulirate da ste vi nevladina organizacija, a bavite se nečim sasvim drugim. Trenutno, s grupom saradnika, pokušavam da registrujem Društvo švajcarsko-srpskog prijateljstva. I treće, takođe s kolegama, osnivam fondaciju.

Kod nas sada nema zakonske regulative za neprofitni sektor i vi ste u pravu da u novom zakonu ne postoji mogućnost dobitka, naš izraz za to je nedobitna institucija. To je nekad postojalo samo na nivou stambenih zadruga koje su ukinute, ali vi kad se registrujete na Zapadu kao neprofitni sektor, to automatski znači da vi imate određene subvencije. Mnogo toga kod nas još nije definisano i mislim da ako neka korist može da bude od ovog našeg skupa to je da se naprave određeni, jasno definisani zahtevi Ministarstvu kulture odnosno zakonodavstvu i da se od njih traži da tačno definišu kakav je položaj neprofitnog sektora ili nedobitnih institucija. Nevladin sektor treba da počne da razmišlja ne samo o kvalitetu svojih programa, što je naravno od prvorazrednog značaja, već i o finansijsko-ekonomskim aspektima tih programa. A o tome može da razmišlja tek onda kada država bude zakonski definisala tu oblast.

Milosav Marinović: Država traži da se oporezuje svaki dinar koji tu stigne, to je jedini način na koji deluje, a ne daje ništa, ne dozvoljava da se zaradi na nečemu pa da se taj novac uloži. Odnosno, to mora biti novac donatora, a istovremeno stiglo nam je rešenje da se mora plaćati firmarina u iznosu od 60.000 godišnje da bismo imali pravo da na ulazu u prostorije nevladine organizacije istaknemo tablu s nazivom.

Dimitrije Vujadinović: Tu zaista ima jedna igra. S jedne strane, državna adiministracija je deklarativno za nevladin sektor, za osnivanje što više nevladinog sektora, za "liberalizaciju", a s druge, ekonomski ga guši.

Postoji teza da je to ekonomski najjači sektor, ali to izgleda tako zahvaljujući stranim nevladinim organizacijama koje ovde deluju, koje – počevši od džipova u kojima se vozikaju, svojih visokih plata – sve nas stavljaju u jedan specifičan kontekst. Ali nije svuda tako. Osim toga, mislim da je sektor kulture ugro-

ženiji nego druge vrste nevladinih organizacija, pa bi o tome vredelo razmišljati.

Zoran Marković: Meni se dopada što se skup održava u ovoj formi, pogotovo što postoji potreba za pojmovnim raščišćavanjem. Kod nevladinih organizacija je vrlo nizak stupanj tog osvešćivanja: šta su one, šta rade, kako su nastale i zbog čega. Dobar primer toga je odnos prema istoriji sektora, šta je sve postojalo ovde, odakle potiču nevladine organizacije. Ovde postoji zabluda da je to uvedeno sa Zapada, da je to ovde veštački usađen produkt. Moja koleginica Branka Petrović se više time bavi. Pokazala je da je Zakon o nevladinim organizacijama postojao još 1874. godine i zvao se upravo Zakon o nevladinim organizacijama. Tiraž mesečnog *Biltena* Kola srpskih sestara bio je 30 000 primeraka pred Drugi svetski rat.

Treba raditi na tome da nevladine organizacije imaju svest o tome šta jesu, da raščiste odnose i s državom i s privatnim sektorom. Nismo pokušali da, kroz seriju biltena *Neprofitni sektor,* pokrenemo raspravu o tome. Prvi broj je bio posvećen odnosu države i nevladinih organizacija. Ovaj broj je posvećen profitnom i neprofitnom sektoru. Takođe je dobro proći kroz sve delatnosti ovih organizacija, znači – šta su organizacije kulture i čime se bave, šta su organizacije koje se bave ljudskim pravima, itd. U programu imamo seminar za medije koji se bave upravo takvim stvarima. Ovde postoji nepovoljna situacija u novinama – novinari ne samo da ne znaju nego imaju, nezavisni možda više od državnih medija, negativan stav prema nevladinim organizacijama. Baš negativan stav, a ne nešto što je zasnovano na nekakvim informacijama. Oni unapred odbacuju sve to, ne razumevajući ni o čemu se radi. Zato i mislim da će taj program biti veoma koristan. Pre nego što se krene u kampanju promovisanja nevladinog sektora u društvu u celini, moraju se uraditi neke bazičnije stvari, a to je upravo ovakav skup na kojem treba da rasčistimo osnovne probleme.

Divna Vuksanović: Reč je i o modusu ponašanja na tzv. tržištu kulture gde mi se čini da u stvari vladine organizacije čak imaju blagu prednost u odnosu na nevladine, odnosno neprofitni sektor – kada se ima u vidu tzv. preduzetnički model ponašanja na samom tržištu kulture. Naime, s obzirom da je nevladin sektor neprofitan, čak i ukoliko hoćete da izađete na

tržište kulture s jednim projektom za kojeg ćete naći donatora odnosno sponzora, recimo iz privrede, to može da se protumači kao sticanje profita i u nepovoljnijem ste položaju nego neka državna institucija kulture koja slobodnije može da pravi aranžmane sa sponzorima iz sektora privrede. Znači, preostaje nam jedna vrsta ograničenja iako to nigde ne piše, a to je da se finansiramo članarinom i od donacija, pre svega od fondacija. A što se tiče sponzorskih ugovora s privredom, na to se prosto gleda kao na model sticanja profita ili ubiranje sredstava iz privrede, što je daleko nepopularnije kada je u pitanju nevladin sektor. Ta komercijalizacija preti, u stvari, da ograniči domen delovanja nevladinog sektora u smislu orijentacije na pružanje usluga, a ne na vlastitu produkciju. Ako bismo išli na vlastitu produkciju i pokušali da se ponašamo preduzetnički, tu postoji ta brana jer smo nevladin sektor. Dakle, mi smo u manje povoljnoj poziciji u odnosu na državne institucije kulture koje mogu s daleko više slobode da ugovaraju projekte s izvorom finansiranja kakav je privreda.

Ako nastojimo da pravimo imidž koji je kritički, koji je korektiv oficijelnoj kulturnoj produkciji i okrenemo se tzv. komercijalnim projektima, kao što je kolega rekao, recimo iznajmimo prostor za snimanje spotova za ZAM produkciju, ugrozićemo imidž celog nevladinog sektora kao korektiva s nekakvim kritičkim odnosom. Znači, nama to nije zabranjeno, ali po nekoj orijentaciji celokupnog nevladinog sektora koji pretenduje da zastupa koncept novog modela kulturne politike, nama je taj domen nekako manje dostupan u odnosu na državne institucije kulture koje slobodnije sarađuju s privredom. Možda je to moja predrasuda, ali imam utisak da ljudi iz nevladinog sektora ziru da rade tu vrstu projekata, da se ponašaju preduzetnički, iako je u prirodi njihove delatnosti ako se već orijentišu ka projektima, zapravo taj preduzetnički model ponašanja na tržištu.

Dimitrije Vujadinović: Postoji jedna nejasnoća u zakonu – stav, koji parafraziram: možete se baviti drugim poslovima kojima ostvarujete svoje ciljeve, a koji nisu zakonom zabranjeni.

Znači, možete, ukoliko dođe inspekcija, da organizujete gimnastiku, naravno, ukoliko mislite da se bavite nečim van ciljeva nevladine organizacije u kojoj radite, što nije jasno definisano, i da budete u pravu.

Zoran Marković: To nevladine organizacije masovno rade i to nije ništa što bi bilo izuzetno. Zakon dopušta sve ono što izričito nije zabranjeno zakonom, to je tako u čitavom našem pravnom sistemu. To nije prepreka.

Dimitrije Vujadinović: Prilikom registracije, morate da kažete čime ćete se baviti. Onda navedete šifre delatnosti kojima ćete se baviti, ali među tim šiframa ne možete nigde da ubacite nešto što je vezano za komercijalno privređivanje. Ne postoji šifra izdavanje knjiga kao delatnost nevladine organizacije. A moja NVO u stvari živi od izdavanja publikacija i stoga situacija nije tako čista. Morao bih da se nadmudrujem s inspekcijom ako bi došla.

Gordana Lebović: Moja asocijacija nezavisnih teatara sadrži u sebi sedam nevladinih asocijacija. Ona je i sama nevladina organizacija ali je i svaki teatar (ima ih sedam) koji je u okviru nje, takođe nevladina organizacija. Sve ove teme koje ste vi pomenuli su aktuelne.

Saša Srećković: Ja sam iz Društva za promociju tradicionalne kulture *Izvor*, nevladine organizacije osnovane prošle godine. Sama delatnost, misija i ciljevi naše organizacije ne mogu da se definišu kao delovanje samo u oblasti kulture. Reč je o ideji da se svi potencijali, resursi, prvenstveno narodne kulture, promovišu na savremeniji način. Ali ne samo da se promovišu, pošto to rade i zvanične kulturne državne institucije, nego da organizacija bude i nosilac projekata svega što je inspirisano narodnom umetnošću. Znači, učešće u programima revitalizacije seoskog života posredstvom kulturne akcije, odnosno učešćem u ekonomskim razvojnim programima poput kulturnog seoskog turizma, itd. Mi smo na samom početku uzeli veliki zalogaj i mislio sam da samo fantaziramo sve dok odskora nisam uspeo da uspostavim nekoliko kontakata s organizacijama koje se baš time bave. Osnovna ideja u tome nije bila da se napravi samo neka tehničko-funkcionalna veza između oblasti kulture i oblasti ekonomije, recimo da nam oni daju pare i hvala, nego, ako je moguće, da se napravi efektivno-programska veza između tih privrednih subjekata, ekonomskih i kulturnih organizacija i nevladinog sektora, odnosno umrežavanje nevladinog sektora s državnim institucijama kulture.

U nekim normalnim sredinama i u drugim državama, ovako krupan problem verovatno bi najpre trebalo da tretiraju ona prva dva sektora, državne institucije i biznis sektor. Pošto je kod nas tako kao što jeste, shvatili smo nemogućnost da se kroz te sektore u dosadašnjem načinu poslovanja realizuju neki slični projekti. Došli smo pred dilemu kako što bolje i uspešnije da se progura neki projekat. Mi smo, u tom smislu, na početku – sa delovanjem nevladinih organizacija u formiranju grupa za pritisak i za lobiranje. Jedan od problema jeste i to što sistemi mogu brzo da se menjaju, ali ono što je Stojković na početku rekao, mentalna mapa će se mnogo teže menjati, uglavnom sve polazi iz glave i teško je ljude privići na delovanje jednog, drugog, trećeg sektora.

Ivana Stefanović: Sada sam u Fondu za demokratiju o kojem dovoljno znate, nema potrebe da ga predstavljam. Bila sam njegov osnivač pre osam ili devet godina, ali sada sam prešla tamo i da radim. To je važno u ovom našem sadašnjem razgovoru, zbog toga što sam ja neko ko je iz državnog medija i iz državne kulture prešao u treći sektor u prosedim godinama i mislim da je to, čini mi se, potpuno logičan put. Budući da me kultura interesuje kao celina, nisam sposobna za neko sektorsko ograničavanje kulture. Kultura je prosto domen koji mora da bude pokriven u svim sektorima i tu moramo da pronađemo svoje mesto. Ono što mene, od svega što sam danas čula, zabrinjava, jeste to da procenat naših NVO koje se bave kulturom nije veći od 5% od njihovog ukupnog broja. To me brine isto onoliko koliko me brine situacija u državi koja je sada ušla u užasnu tranziciju koja će očigledno da traje, biće mnogo bolna i ide mnogo sporije nego što smo se nadali. Pri tom apsolutno nemate odgovarajuću infrastrukturu, odgovarajuće ljude i odgovarajuću kadrovsku situaciju koja bi mogla tu kulturu da izgura na površinu i da je dovede do nekog realnog kvaliteta. Kao što znate, kako u vladinom sektoru tako i u državnom, nemamo ljude koji bi mogli biti odgovarajući direktori institucija. Govorim, naravno, o muzici koju najbolje poznajem, te tako znam najmanje tri veoma ozbiljne institucije koje mesecima ne mogu da nađu odgovarajućeg direktora. Dakle, to je ono što mi je veoma veliki problem i tu prepoznajem ulogu svih nevladinih organizacija koje se bave kulturom, a tako vidim i svoju, odnosno ulogu Fonda za demokratiju. Nevla-

dine organizacije treba da imaju neku vrstu inicijative i apsolutno nikakav kompleks u odnosu na državu, odnosno na Ministarstvo i na vlast koja će se menjati, biti ovakva i onakva. Treba koristiti ovaj trenutak u kojem se s vlašću odnosno državom može razgovarati i gde se može, u jednom trenutku, biti pametniji od nje.

Darka Radosavljević: Pošto sam zakasnila na skup, ćutala sam ne bih li shvatila kako je tekao razgovor i dobila sam, igrom slučaja, šlagvort za ono prvo što sam htela da pomenem, a to je da nisam ni znala da je u celom sistemu nevladinih organizacija samo 5% onih iz oblasti kulture. Imala sam veoma neobično iskustvo pre otprilike godinu dana; bili smo pozvani na Sajam nevladinih organizacija u Temišvaru, gde su se iz Beograda pojavili Centar za savremenu umetnost, Remont, Rex. Ispostavilo se da se nijedna kulturna nevladina organizacija iz Rumunije nije pojavila na tom sajmu. Nama to nije bilo jasno, ali očigledno je bio stav da kultura, na neki način, ne spada u nevladin sektor. Kada se kaže nevladin sektor, prevashodno se misli na političke, na socijalne ili na razne druge NVO ali nikako na one iz oblasti kulture.

Imamo neverovatno čudnu poziciju – jesmo nevladin sektor ali nas kao takve niko ne shvata, nego lebdimo negde između. Trebalo bi objasniti da postoji i nevladin sektor u kulturi i, naravno, odrediti se u odnosu na svaku organizaciju ponaosob, čime se te organizacije bave i na koji način uopšte utiču na društvo.

Drugo što mi smeta nije to da li je zakon dobar ili loš, zakon je nejasan i to je ogroman problem, jer puno vremena provodimo tumačeći i tražeći te neke nejasnoće u zakonu da bi uopšte mogli da delujemo. Da li je moguće izvršiti pritisak da taj zakon bude bar jasan? Dobar ili loš, ali jasan, da znamo pravila ponašanja. Ljudi koji se, kao i mi, bave nekom vrstom produkcije zaista nemaju nikakvo iskustvo s pravnim sistemom i ne umeju da ga tumače, znači, moraju da traže pomoć sa strane. To je veoma teško jer ne znamo prave adrese na koje treba da se obratimo. Oni ljudi kojima se obraćamo takođe plivaju negde između, kao: možda može tako, možda i ne može, pa niko vas neće da dira, jer niste ni važni.

Treće, što mi je zanimljivo, to je ta moguća saradnja s državom odnosno s Ministarstvom za kulturu. Od pre nekoliko meseci imamo manje-više pristojnu sarad-

nju i čini mi se da Ministarstvo u suštini treba da vodi računa da su nevladine organizacije daleko mobilnije i da mnogo brže reaguju od državnih institucija kulture. Konkretan primer je to što smo dobili poziv pre mesec i po da uradimo neke programe u muzejima u Srbiji. U pitanju su Paraćin i Sremska Mitrovica, jer Ministarstvo ima potrebu za takvom vrstom akcija, a praktično, nema ko time da se bavi. I onda se obraćaju nama, a s druge strane je to, zapravo, prepoznavanje da je nevladin sektor daleko bliži realnoj produkciji i da ima bolju komunikaciju s onim što se dešava na umetničkoj sceni. Ulogu nevladinog sektora u odnosu na Ministarstvo tu vidim tako da se, jednostavno, neke manje stvari koje se tiču kulturne politike i konkretne akcije prepuste nevladinom sektoru. Na kraju, samo da postavim pitanje: zašto se na ovakve skupove ne pozove i neko iz Ministarstva?

Dimitrije Vujadinović: To je samo sticaj okolnosti, to nije nikakav koncept kulturne politike da se polaže na nevladin sektor. S druge strane, to je *ad hoc* dobra volja pomoćnika ministra. Kada bi sada došao neko iz javnog sektora kulture, onda bi verovatno imao sasvim drugo mišljenje o tom istom pomoćniku, ali to je druga priča. U svakom slučaju, ne postoji jasno razrađen koncept šta se hoće od nevladinog sektora, ne postoji definicija prostora kulture u koji bi javni, odnosno nevladin sektor mogao da uđe. Drugo, imam malu primedbu, opet moje lično iskustvo. Ja sam vas nekoliko puta zvao da dođete na skupove koje je organizovao *Balkankult* ili neka od asocijacija, i niko nikad nije došao iz nevladinog sektora. Jednom mi je Žarko Paunović poslao pismo od jedne stranice, a kada sam ga pitao kakva je evidencija vezana za kulturu u nevladinom sektoru, on mi je rekao da u tom trenutku nema baš mnogo podataka. Očigledno je da se sad nešto pomera s obzirom na podatke koje sam ovde čuo, ali mislim da ste i vi kao Centar dugo bili koncentrisani upravo na ono što je politički ili medijski vezano za nevladin sektor, a mnogo manje pažnje ste obraćali na kulturu. I možda je tu bitno ovo što je gospođa Stefanović govorila, a to je objedinjavanje i neko bolje informisanje NVO u kulturi. U stvari, to bi bio posao koji bi trebalo vi da radite. To je moje lično iskustvo.

Zoran Marković: To je veoma jednostavno, ali mi smo prebukirani. Žarko je danas otišao na skup u Paraćin,

ja sam došao ovde. Centar je trenutno potpuno prazan i ako neko zove, neće naći nikog. Zaista je tako. Nas niko posebno ne podržava da se bavimo ovakvim temama, i kao i čitav nevladin sektor funkcionišemo putem projekata – radimo ono za šta dobijemo novac. To što ne stižemo na sve skupove, a uvek smo na nekima od njih, to samo znači da ima dosta organizacija i njihovih skupova. Nastojimo da uvažimo taj problem obaveštavanja nevladinih organizacija isključivo time što imamo veb sajt na kojem se dnevno emituju vesti, obrađuju publikacije, priručnici, takođe časopisi i brošure i ostalo. Znači, sve to ne možemo personalno da podmirimo. Postoji pravno savetovalište kao i projektno savetovalište, ti ljudi su dostupni, oni su uvek tamo u kancelariji. Ali za skupove NVO ima nas premalo, možda troje, četvoro. Mi smo, bukvalno, nedeljno dva-tri dana van Beograda, a dva-tri dana ovde.

Branimir Stojković: Mislim da je vreme da debatu privedemo kraju. Ovo što smo danas govorili i slušali jedni druge, najpre će se pojaviti u časopisu *Kultura*, zatim će se pojaviti u obliku foruma na veb sajtu Zavoda uz mogućnost uključivanja i nas, ali i drugih koji budu motivisani da nešto dodaju na tu temu, reaguju, kritikuju, dopune, itd. Treći način upotrebe ovog razgovora jeste to što ćemo Institutu za otvoreno društvo u Budimpešti poslati rezime ove debate s kritičnim osvrtima i našim zaključcima koji treba da doprinesu da se bolje sagleda situacija nevladinih organizacija u oblasti kulture u nas. I to su ta tri moguća dobitka od ovog razgovora. Naravno, iz sveg srca vam zahvaljujem na prisustvu. Pošto sam učesnik u razgovoru, teško da sada mogu objektivno da ga procenim, ali mislim da smo kvalitetno, otvoreno i kompetentno razgovarali. Naravno, neću da budem toliko nekritično optimističan i kažem da će ubuduće nevladinim organizacijama u kulturi biti bolje zahvaljujući ovom razgovoru, ali mislim da svako od nas sada zna više nego kada je danas ušao u ovu prostoriju. Hvala vam!